

ЧЕРНІГІВ XIII-XIV ст. У СВІТЛІ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються результати археологічних досліджень давньоруського Чернігова, що проводилися останнім часом. Вперше публікуються унікальні матеріали, здобуті під час розкопок. Обґрунтовується думка, що після монгольської навали місто не було повністю запуслим.

Масштабні археологічні дослідження, які здійснюються в Чернігові протягом останніх років, дають можливість більш чітко уявити історію міста на різних етапах його існування. Серед отриманих у ході цих досліджень матеріалів особливий інтерес мають, безумовно, ті, які репрезентують один з найбільш "темних" періодів - час після монгольської навали.

Потрібно зазначити, що в силу різних обставин археологічне вивчення культурних шарів післямонгольського часу в Чернігові розпочалось порівняно недавно: з кінця ХХ ст. Наскільки відомо, вперше матеріали XIII-XIV ст. вдалось зафіксувати під час розкопок В.П.Коваленка у 1985 р. на північно-західній ділянці дитинця¹. У 80-х роках (за випадкових обставин) вони були знайдені також у районі подолу, у підніжжя дитинця. Як вважають О.М.Веремейчик та О.В.Шекун, саме у цьому місці розташовувався літописний Чернігівський острог². Дещо пізніше, в ході досліджень 1989 р., культурний шар XIII-XIV ст. виявили на цитаделі ("Верхній замок")³, а у 1991-1994 рр. на північний захід від цитаделі був розкритий комплекс житлових та господарських споруд, на думку І.М.Ігнатенка та А.А.Василенка - садиба ремісника-різьбяра середини XIII - початку XIV ст.⁴ Спираючись на ці матеріали, І.М.Ігнатенко висловив припущення щодо ущільнення забудови дитинця після монгольської навали водночас із знелюдненням посаду⁵.

Більш вагомі результати вдалось отримати в ході робіт Чернігово-Сіверської експедиції ІА НАН України 2005-2007 рр. на північно-західній ділянці дитинця (сучасна вул.Горького,4; розкопки О.Є.Черненко та А.Л.Казакова). Загальна площа, розкрита у цьому місці за три польових сезони, склала близько 2 тис. кв.м.⁶ На жаль, верхні яруси культурних напарувань в зоні розкопок виявились зруйнованими. Неушкодженими лишилися тільки напластування, які сформувались у X - на початку XIII ст.⁷ Під час їх дослідження вдалось виявити ряд об'єктів більш пізнього часу, впущених з верхнього, знищеного рівня.

Серед них, принаймні, 5 споруд (розкоп 3 2006 р., споруди №№2, 14, 18, 22, 34) можна віднести до середини XIII-XIV ст. Всі вони являють собою прямокутні будівлі стовпової конструкції, розміром від 3,5х2,6 до 3,5х3,2 м, орієнтовані кутами по сторонах світу. Їх котловани впущені у материк на 0,5-0,8 м. В двох випадках (споруди №2 та №22) це - підкліти двоповерхових споруд, про що свідчить характер заповнення та рештки масивних дерев'яних колод від перекриття, котре обвалилося.

У нижніх шарах заповнення споруд виявлена кераміка, властива післямонгольським пам'яткам Південної Русі в цілому, та Чернігово-Сіверщини зокрема⁸.

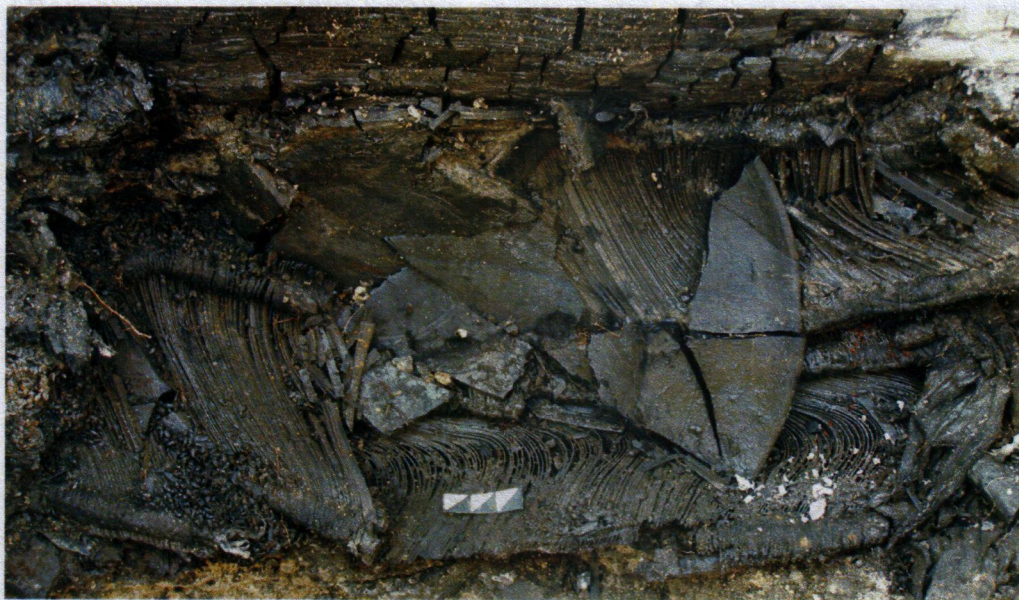

Рис.1. Рештки дерев'яних виробів (бердо та блюдо)

Керамічний комплекс поєднує посудини, що продовжують давньоруську традицію та типи більш пізнього часу. У ньому переважають кухонні горщики з потовщеним краєм вінця у вигляді масивного валику різної конфігурації (тип II, підтипи 1 та 2, різновиди А, Б по С.О.Беляєвій), які датуються другою половиною XIII-XIV ст.⁹ Зустрічаються як неорнаментовані горщики, так і прикрашені по плічку прокресленою хвилею, кількома лініями або ямками, виконаними паличкою. Знайдені також уламки амфор, фрагменти фаянсових тарелів або блюд з люстровим розписом (споруди №№2, 22). Речовий матеріал представлений уламками ножів, точильними брусками, пірофілітовими пряслицями, фрагментами скляних браслетів тощо.

Рис.2. Дерев'яне блюдо

Рис.3. Домовий знак на денці укладки

Можливо, до часу після монгольської навали належать залишки ще кількох, майже знищених пізніми перекопами, будівель. Проте, їх датування ускладнено через погану збереженість або відсутність датуючого матеріалу. Серед таких об'єктів найбільш цікавими є залишки згорілого підкліту двоповерхової житлової будівлі (розкоп 3, споруда №28). Виходячи зі стратиграфічних особливостей досліджуваної ділянки, її можна віднести до періоду не раніше кінця XII - початку XIII ст. На підставі наявної інформації важко визначити остаточно, коли загинула будівля: у 1239 р.¹⁰, водночас із розташованим поруч княжим двором¹¹, або дещо пізніше.

У заповненні споруди збереглися рештки виробів з дерева - деталь горизонтального ткацького верстату - бердо¹², блюдо (рис.1; 2), чаша, ложка, лубу (короб) та рослинних волокон (льняна тканина та кудель, конопляні мотузки)¹³. Окрім згаданих речей, з неї походять кілька корозованих залізних предметів, чотири пірофілітових пряслиця, два невиразні уламки гончарних посудин.

Серед дерев'яних виробів, є принаймні, дві бондарні укладки. Одна слугувала для зберігання зерна, в іншій лежали кудель та пряслиця. Укладки однотипні, за формою наближені до циліндру, мають овальні дінця та прямі стінки. На днищі однієї з них прорізана схожа на пташину лапу мітка (рис.3). Її можна інтерпретувати, як т.зв. хаузмарку (домовий знак). Домові знаки, що належать до західноєвропейської системи знаків власності, відомі за матеріалами розкопок у Новгороді та датуються XIV-XV ст.¹⁴

В цілому, кількість розкритих у 2005-2007 рр. об'єктів, котрі можна віднести до XIII -XIV ст., не перевищує десятка. Це значно менше, ніж об'єктів XII - початку XIII ст., яких налічується близько шестидесяти.

Звертає на себе увагу той факт, що всі виявлені споруди XIII-XIV ст. локалізуються вздовж лінії Замкової вулиці. Цю вулицю зображено на всіх відомих планах чернігівської фортеці, починаючи з "Абрису Чернігівського" 1706 р. Вона проходила у напрямку від цитаделі до Миколаївських

(Лоевських, Погорілих) воріт та, напевно, сформувалась ще в до-монгольський період.

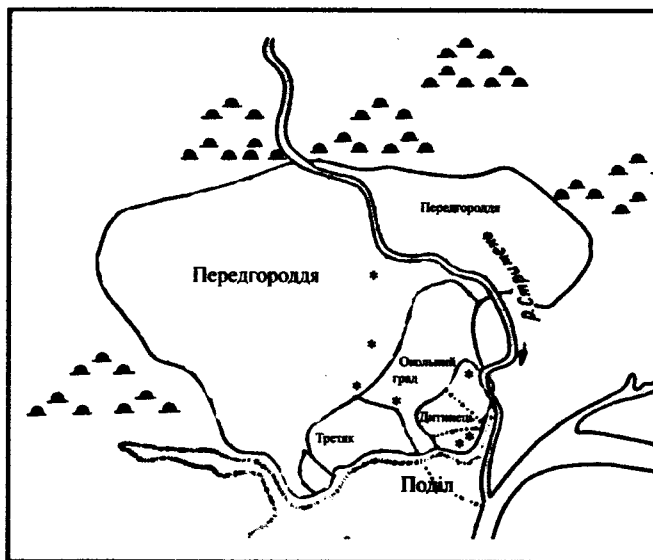

Рис.4. Чернівці ХІІ - початку ХІІІ ст. (за В.П.Коваленком).
Зірочкою позначені місця, де зафіксовано матеріали середини ХІІІ-ХІV ст.

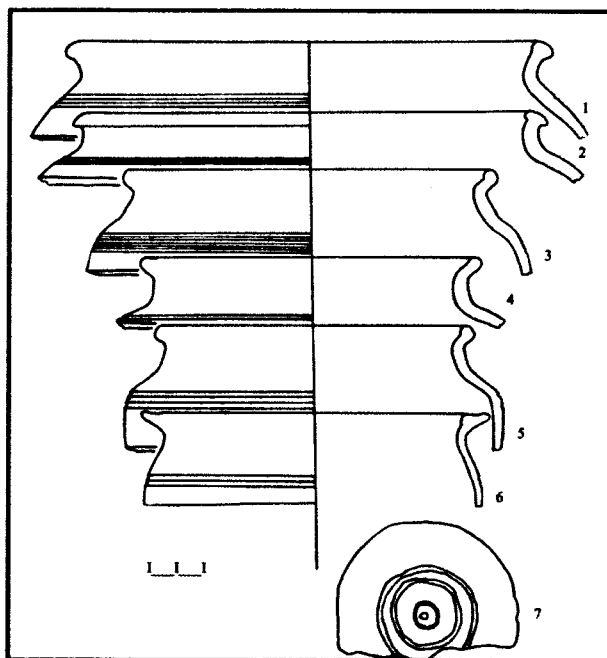

Рис.5. Кераміка зі споруди середини ХІІІ-ХІV ст. на території Передгороддя
(вул. Горького, 34. 2007 р.)

Рис.6

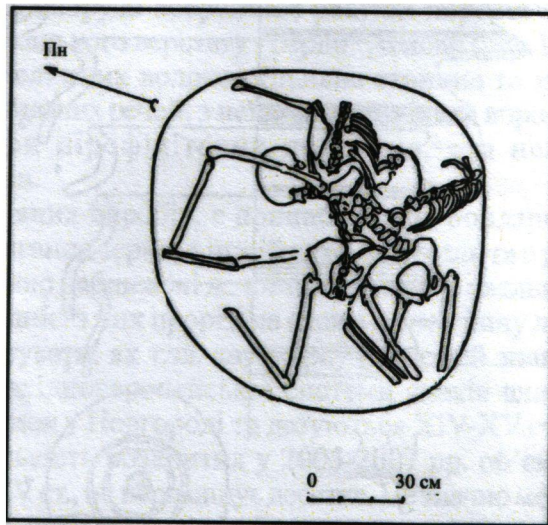

Рис.7. Рештки загиблих у ямі (вул.Горького, 34. 2007 р.)

Цікаво, що рештки садиби, відкриті у 1991-1994 рр. поблизу цитаделі, також пов'язують із забудовою Замкової вулиці¹⁵, а об'єкти, досліджені 2006 р., знаходяться на її протилежному краї - неподалік від Миколаївських воріт. Можна припустити, що у XIII-XIV ст. на території дитинця заселеною була принаймні одна магістральна вулиця. В усякому разі, в цьому районі існувала житлова та господарська забудова. Це підтверджують і матеріали післямонгольського часу, виявлені на прилеглий ділянці, поблизу Благовіщенського собору, в 2007-2008 рр. (розкопки О.Є.Черненко та А.Л.Казакова). Незначна їх кількість зустрічалась у верхньому ярусі напластувань, котрі підстиляли шар будівельного сміття, що утворився внаслідок рзбирання собору в XVII ст.¹⁶

Таким чином, можна засвідчити, що після 1239 р. життя на території Чернігівського дитинця досить швидко відновлюється, проте в менших, порівняно з давньоруським часом, масштабах.

Результати робіт останніх десятиліть дають також підстави припустити, що заселена територія Чернігова не звужується до розмірів дитинця, як це досить довго вважалось: об'єкти XIII-XIV ст. зафіксовані на посаді: в районі прилегло до дитинця літописного Окольного граду (сучасна вул.Кирпоноса, 7: розкопки О.Є.Черненко 2002-2003 рр.), а також на Передгородді (вул.Куйбишева, 4: розкопки П.М.Гребня, С.Л.Лаєвського та Г.А.Мудрицького 1992 р.¹⁷; р-н П'ятницької церкви, вул.Полуботка, 6; вул.Горького, 34: розкопки О.П. Моці, О.Є. Черненко та А.Л. Казакова).

З огляду на це, тезу про повне заупустіння чернігівського посаду відразу після подій 1239 р. необхідно дещо скорегувати: у другій половині XIII-XIV ст. тут існують окремі, віддалені одна від другої, заселенні ділянки (рис.4). Напевно, період їх існування був нетривалим, оскільки в усіх згаданих випадках більш пізні матеріали - до початку XVII ст. - відсутні.

У цьому зв'язку привертає увагу об'єкт, досліджений на території Передгороддя (сучасна вул.Горького, 34) у 2007 р., де виявлені рештки культурного шару та археологічні комплекси післямонгольського часу: споруда (№3) і кілька господарських ям.

Споруда мала стовпову конструкцію та була двоповерховою; другий поверх опалювався. Про це свідчать рештки глинобитної печі, що впала у підкліт, та сліди згорілого перекриття; підкліт прямокутної у плані форми, розміром 3,1х2,9 м, врізаний у материк на 1,4 м.

У заповненні підкліту знайдено кераміку XIII-XIV ст. (рис.5). Окрім уламків кухонних горщиків, з об'єкту походять фрагменти амфор, бронзовий свічник, шматок жовтої смальти.

Судячи з характеру заповнення, будівля загинула в пожежі. Знайдений під час розчистки споруди людський череп дає підстави припустити, що це сталося внаслідок трагічних подій. На цю думку наводить і колективне поховання, виявлене в розташованій поруч господарській ямі (№3). Кістяки лежали на її дні, у зігнутому положенні, один поверх іншого: нижній на боку, два верхні - спиною до гори (рис.6; 7). Скелети збереглися частково; ті кістки тулубів та кінцівок, що вціліли, знаходились в анатомічному порядку. У двох кістяків черепи відсутні, проте поруч з ними знаходився череп, в основі якого були два шийні хребці.

Кістки ніг небіжчиків перерубані у щиколоток, а в одного ще й розсічені ребра. Ці факти, а також характер залягання людських решток, дозволяють зробити висновок про те, що поховані загинули насильницькою смертю, а їх тіла були скинуті в яму невдовзі після загибелі (за типологією поховань О.Д.Козак, тип 2а)¹⁸.

Відомо, що після 1239 р. політична ситуація на Чернігівщині була досить нестабільною, а стара адміністративна система в місті розвалилася¹⁹. Серед іншого, не було змоги підтримувати у придатному стані колосальну систему оборонних укріплень посаду (загальна площа укріплених частин міста на початок XIII ст. сягала, за різними підрахунками, від 100²⁰ до 450²¹ га). Напевно, за цих умов життя на міський території стало доволі небезпечним. Нечисленні мешканці, які після 1239 р. продовжували селитися на звичних місцях, часто ставали жертвами нападів та погромів.

Саме з цими подіями можна пов'язати досліджений на території Передгороддя у 2007 р. житловий комплекс.

Вірогідно, постійна небезпека змусила чернігівців поступово покинути територію посаду. Можливо, цим пояснюється і виникнення досить значної кількості невеликих поселень другої половини XIII-XIV ст. у Чернігівському Поліссі в цілому та в околицях Чернігова зокрема - як зазначає О.М.Веремейчик, їх кількість була значно більшою, ніж вважалось раніше²². Водночас поступово відбувався відтік населення на Брянщину та у верхів'я Десни²³.

Лише у XVII-XVIII ст. населення Чернігова починає зростати, житлова забудова знов розширюється і сягає колишніх меж. При цьому окремі ділянки старого міста (наприклад, в Застриженні та на Подолі) залишаються неосвоєними до початку XIX ст.²⁴

¹⁸Веремейчик Е.М., Казаков А.Л., Коваленко В.П., Мултанен А.А., Простантінова В.В., Сытый Ю.Н. Работы Чернигово-Северской экспедиции // Археологические открытия 1986 г. - М., 1988. - С.261-262.

¹⁹Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о Черниговском остроге // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. - Т.1. - Коростень, 2008. - С.59, 60; рис.3.

²⁰Гребінь П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 г. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С.13-24.

²¹Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Розкопки садиби чернігівського ремісника середини XIII - початку XIV ст. // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С.68-74.

²²Ігнатенко І.М. Скlorобство давнього Любеча та історія Чернігівщини XIII ст. в світі нових археологічних досліджень // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. - Чернігів, 1997. - С.161.

²³Черненко О.Є., Моця О.П., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м.Чернігові у 2005 р. // Археологічні дослідження в Україні. - К., 2006. - С.293-295; Черненко О.Є., Казаков А.Л., Новик Т.Г. Археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. - Київ-Запоріжжя, 2007. - С.411-413.

²⁴Казаков А.Л., Черненко О.Є. Черниговский детинец IX-XIII веков в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. - Чернігів, 2007. - С.119 - 125.

²⁵Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. - К., 1982. - С.76, 86-87; Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. - С.47, 48; Виногородская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII-XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С.96-99.

²⁶Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. - С.76.

- ¹⁰Казаков А.Л., Черненко О.Є. Вказ. праця. - С.123.
- ¹¹Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-археолог. семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - К., 1990. - С.22.
- ¹²Крупа Т.Н. Исследования ткацкого комплекса древнерусского времени из раскопок в Чернигове в 2006 г. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. - Чернігів, 2008. - С.57-65.
- ¹³Дослідження археологічної органіки здійснено Т.М.Крупой, науковим співробітником Музею археології і етнографії Слобідської України Харківського Національного університету ім.В.М.Каразіна.
- ¹⁴Рыбина Е.А. Западноевропейская система знаков собственности // Вспомогательные исторические дисциплины. - Т.ХП. - С.282-296.
- ¹⁵Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Вказ. праця. - С.68.
- ¹⁶Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. У друці.
- ¹⁷Требень П.Н., Демченко В.П., Лаевский С.А., Мудрицкий Г.А., Пильник А.Г. Отчеты об охранных археологических работах 1992-1993гг. на посаде древнего Чернигова по ул.Фрунзе, 49; Куйбышева, 4, 15; Горького, 15 // Науковий архів Інституту археології НАН України. - 1992 - 1993/107. - С.21.
- ¹⁸Козак О.Д. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. - Т.1. - Коростень, 2008. - С.228.
- ¹⁹Коваленко В.П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. - Чернігів, 1996. - С.39-40.
- ²⁰Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // Русский город (исследования и материалы). - Вып.6. - М., 1986. - С.27.
- ²¹Ситий Ю.М. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. - Чернігів, 2007. - С.203.
- ²²Веремейчик Е.М. Поселение "Пойма" около Шестовицы близ Чернигова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. - Чернігів, 2007. - С.366-367.
- ²³Коваленко В.П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. - С.40-41.
- ²⁴Черненко О.Є., Моця О.П., Казаков А.Л., Сорokin С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.233; Вони ж. Охоронні археологічні дослідження в м.Чернігові у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні. - К., 2006. - С.33.

ЧЕРНЕНКО О.Є.

Чернигов XIII-XIV в свете новых археологических исследований

Рассматриваются результаты археологических исследований древнерусского Чернигова, осуществленные в последнее время. Впервые публикуются уникальные материалы, полученные во время раскопок. Обосновывается мысль, что после монгольского нашествия город не был полностью опустевшим.

CHERNENKO O.

Chernihiv of XIII-XIV centuries in the aspect of new archeological researches

The results of recent archeological researches of Old Russian Chernigov are studied. It is for the first time when the unique results are published. It is stated that the city was not completely devastated after the Mongolian invasion.